

Юдін З. М.,
кандидат юридичних наук, доцент, докторант
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЗЛЕТ ІДЕЇ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ (Т. ГОББС І ДЖ. ЛОКК) ТА СУЧАСНИЙ КОНТРАКТИВІЗМ

ASCENT OF THE IDEA OF SOCIAL CONTRACT (T. HOBBS AND J. LOCKE) AND CONTEMPORARY CONTRACTIVISM

У статті здійснено спробу переосмислення теоретичної спадщини Т. Гоббса та Дж. Локка у світлі нових викликів, які ставить перед правовим контрактивізмом сучасне правове життя. Це приводить до висновку, що навіть з урахуванням ідеалізації суспільного договору як доктринального конструкту ця модель пояснення державності досі актуальна з огляду на раціональні підходи до конституціоналізму.

Ключові слова: лібералізм, суспільний договір, політична філософія.

В статье предпринята попытка переосмысления теоретического наследия Т. Гоббса и Дж. Локка в свете новых вызовов, которые ставит перед правовым контрактивизмом современная правовая жизнь. Это приводит к выводу, что даже с учетом идеализации общественного договора как доктринального конструкта эта модель объяснения государственности до сих пор актуальна, учитывая рациональные подходы к конституционализму.

Ключевые слова: либерализм, общественный договор, политическая философия.

The article is an attempt to rethink the theoretical heritage of T. Hobbes and J. Locke in the light of new challenges posed before legal contractivism by contemporary legal life. This leads to the conclusion that even with the idealization of the social contract as doctrinal construct, this model of explanation of the state still is relevant considering rational approach to constitutionalism.

Key words: liberalism, social contract, political philosophy.

Постановка проблеми. Завершення «Довгого XVI ст.», яке ознаменувало собою підписання Вестфальського миру, з позиції історії права й правової думки – переломний момент Нового часу. Саме 1648 р. відбувається остаточне становлення національної держави – форми політичної організації, яка й сьогодні багатьма вважається єдиною можливою (хоча тези щодо закінчення доби національних держав звучать дедалі переконливіше [1; 2]). Це означало виникнення запиту на формування нового дискурсу політичного життя, дискурсу, який мав прийти на зміну ідеям середньовічної божественної ієрархії. Мислителі «Довгого XVI ст.» (насамперед Гуго Гроцій) заклали основи, а політичні та правові філософи XVII–XVIII ст. розвинули ідею суспільного договору як нового методологічного підґрунтя розуміння держави. Томас Гоббс і Джон Локк стали тими філософами, які вивели ідею договору на якісно новий рівень, надавши їй чіткого політичного сенсу, що згодом переросло в цілісну конституційну ідеологію.

Мета статті – пролити нове світло на можливі інтерпретації класичної договірної теорії, взявши до уваги сучасні інтерпретації праць Т. Гоббса та Дж. Локка.

Виклад основного матеріалу. Т. Гоббс донині – один із найбільш цитованих англійських мислителів, чий внесок у політичну філософію, теорію права й теорію держави важко переоцінити, оскільки саме він вважається не лише одним із засновників сучасного способу політичного та правового філософування, який був сприйнятий просвітниками, а й за правом засновником теорії суспільного договору [3]. Саме в цьому криється його значущість для

становлення контрактивізму в новочасній політико-правовій думці. Якщо Г. Гроцій розглядав договір насамперед під кутом зору виправданості волевстановленого права в його співвідношенні з раціональними законами розуму (природним правом *lato sensu*), то для Т. Гоббса договір починає становити фундаментальну категорію, своєрідну квінтесенцію соціального життя. Не випадково його вважають також засновником «контрактаріанізму», який водночас є політичною теорією легітимності публічної влади та моральною теорією легітиміційного призначення згоди тих, ким правлять [4, с. 31–37].

Для Т. Гоббса визначальною умовою свідомого життя громадян виступають саме договірні відносини. Тільки коли люди домовляються, розподіляючи між собою права й обов'язки, вони здатні діяти свідомо, розуміючи наслідки своїх вчинків. Однак відома теза Т. Гоббса про те, що договір, на відміну від простої обіцянки, лише тоді формується як правовий інститут (а отже, набуває статусу загального правила), коли він буде підкріплений владою суверена (тобто державою). Мислитель писав: «Угоди без меча – лиш слова, які не в силах гарантувати людині безпеку» [5, с. 192]. З моменту гарантування договору державою право починає перебувати під суворим контролем суверена, а питання щодо того, що вважати правом, а що безправ'ям, – виняткова компетенція держави [6, с. 111–112].

Т. Гоббс – відомий прихильник механіцизму в розумінні соціальних явищ і процесів. Будучи мислителем, який сформувався за доби, коли природниче знання дедалі більше набуває статусу взірця раціональності, він прагне екстраполювати природничу методоло-

гію на суспільство, право й державу. У цьому плані для нього принципового значення набуває принцип об'єктивності, який базується на самоочевидній аналогії: усі правові явища та процеси, а також держава як суверен є об'єктивними, тобто їхня реальність жодним чином не відрізняється від реальності фізичних об'єктів [7]. Це уможлиблює абстрагування від особистісних мотивів і причин пізнання, протиставлення себе об'єкту. При цьому Т. Гоббс слідує суто картезіанській логіці процесу пізнання, яка базується саме на протиставленні суб'єкта та об'єкта. Така методологічна установка не була характеристикою виняткової політичної та правової філософії Т. Гоббса, адже вона в цілому була властива всій новочасній суспільній думці. Однак мислитель возвеличує цю ідею в абсолют, стверджуючи, що суспільство є сумою індивідів, які взаємодіють між собою подібно до взаємодії елементів у механізмі.

Однак, як справедливо зазначає І. Царьков, механіцизм у розумінні Т. Гоббса не стверджує, що суспільство – це лише сукупність індивідів-атомів і їх механічні сутички. Поняття «природне» в значенні фізичної природи не є достатньою умовою існування суспільства, воно не визначає справедливості, адже це лише її передумова. Механіцизм якраз стверджує зворотне: умовою об'єднання людей може бути лише дещо ідеальне, тобто правові й політичні інститути, а не їх функції [8, с. 170]. Ця теза дає змогу пояснити, чому Т. Гоббс ніколи не стверджував, що укладення суспільного договору під час виходу з природного стану було реальним історичним фактом або певним моментом часу. Для нього суспільний договір є логічною моделлю, яка пояснює одночасно три речі: причину виникнення політичних інститутів, їхню легітимність і їхню непорушність. Суспільний договір, отже, є радше тяглим у часі станом суспільства, ніж одномоментною подією далекого минулого.

Із цього можна вивести, що механіцизм Т. Гоббса має амбівалентну природу. З одного боку, неможливо заперечувати загальний особистий контекст його політичної філософії (О. Філіпов підкреслює, що написання «Левіафана» – основної політико-правової праці Т. Гоббса – припадає на період його життя, коли він викладав математику й фізику, а також претендував на місце в Королівській академії наук саме за досягнення у сфері точних наук [9, с. 105–106]), що не могло не вплинути на його розуміння методу політичного філософування. З іншого боку, заслуговують на увагу судження відомого історика політичних і правових ідей Л. Штрауса, який писав: «Спроби розробити політичну науку як частину чи додаток до науки природничої, відповідно до методів природничої науки, постійно ставляться під сумнів у працях Т. Гоббса, оскільки він усвідомлює, що ці дві дисципліни принципово відмінні. Саме на цьому засновується його переконання в тому, що політична наука за своєю сутністю незалежна від природничої» [10, с. 112]. Важливо зазначити, що сучасні дослідники творчої спадщини Т. Гоббса донині сперечаються щодо того, як правильно розглядати його політичну філософію: як частину його

загальної філософської системи (на кшталт того, як розглядають гегелівську філософію права) або як дещо окреме й самодостатнє. Більшість усе-таки схиляються до того, що Т. Гоббс розглядав усі науки як науки про *тіла*, у тому числі й політичну науку (О. Філіпов називає це протистояння конфліктом «логіків» і «контекстуалістів» [9, с. 107]).

Акцент на тілах та їх взаємодіях у політичній філософії Т. Гоббса проливає світло також на ідею суспільного договору. Суспільний договір і все, що з ним пов'язано, – це результат ідеалізації, наукової процедури, що дає змогу, наприклад, геометрам досліджувати чисті форми, а не фактичні площі та об'єми реальних тіл. Однак історичний аргумент, як підкреслював Л. Штраус, не повністю зник із його логічних побудов, незважаючи на те, що суспільний договір, як уже зазначалося, не розглядався як реальна подія чи факт. Л. Штраус стверджує, що в Т. Гоббса ми знаходимо не просто ідеалізацію як опис деякого стану чи речі. Мислитель говорить про деяку *ідеальну історію* виникнення держави, і ця його оповідь є невіддільною від його теорії [10, с. 122]. Справді, як звертає увагу О. Філіпов, міркування про суспільний договір в одному з ключових пунктів дає цікавий збій [9, с. 108]. Ідеться про такий фрагмент: «Може статись, хтось подумав, що ніколи не було ані такого часу, ані такого стану війни, як цей (стан війни всіх проти всіх – 3. Ю.); і я вважаю, що він ніколи не бував поширений у всьому світі, проте є багато місць, де й досі так живуть. У дикунів у багатьох місцях Америки немає взагалі ніякого правління, не враховуючи правління маленьких сімей, у яких злагода залежить від природного жадання, і ось таким оце скотським чином вони живуть досі. Проте як би там не було, легко зрозуміти, яким було б життя за відсутності загальної влади, якої можна було б боятись» [5, с. 89–90].

Складається враження, що Т. Гоббс припускає *реальне* існування спільнот, які не знають суспільного договору, тобто існують у природному стані; при цьому він відходить від суто логічної схеми пояснення своєї ідеї. Також, якщо продовжити розбирати цей фрагмент, можна дійти висновку, що ідеальна модель природного стану й суспільного договору Т. Гоббса дає збій: по-перше, філософу мало б бути відомо, що індіанські племена в обох Америках не вели війн усіх проти всіх, вони так само керувались правилами, хай навіть встановленими за відсутності суверена в розумінні англійського мислителя; по-друге, якщо природний стан ніколи не існував усюди синхронно, то чи означає це, що варто повернутись у часі до моменту, коли виникає найперший природний стан (за кельзенівською аналогією «історично першої конституції»)? Це було б логічним кроком, проте Т. Гоббс, наприклад, ніколи не описує існування Адама в райському саду чи одразу після його вигнання в термінах природного стану, він просто не заглиблюється в історію настільки та навіть не декларує потребу такого заглиблення.

Парадоксальність ідеї природного стану й суспільного договору полягає саме в тому, що в Т. Гоб-

бса вона ніби розривається між логічним та історичним. В одних випадках він наводить аргументи, що постають із загальної логіки розгляду природного стану, а в інших – аргументи історичного гатунку на кшталт того, до якого ми щойно звернулись. Чи є це ознакою його непослідовності в обґрунтуванні суспільного договору як *акту* та *стану*, що передбачає передачу частину індивідуальної свободи суверену з мотивів самозбереження?

Відомо, що Т. Гоббс описує два шляхи формування держави: шлях встановлення та шлях завоювання. Щоправда, при цьому він стверджує, що обидва шляхи передбачають укладення суспільного договору, причому, що важливо, – договору добровільного, який надає підданам права й обов'язки та утворює зв'язок між ними і сувереном. Навіть завоювання, на думку англійського мислителя, має своїм наслідком суспільний договір, коли завойованим надається той же обсяг прав та обов'язків, що й підданам держави-завойовниці. М. Фуко у всесвітньо відомому циклі лекцій «Необхідно захищати суспільство» звертає увагу на цю тезу Т. Гоббса, намагаючись проаналізувати її з позиції соціального контексту вчення англійця. М. Фуко стверджував, що історичний факт норманського завоювання ще гостро переживався в часи Т. Гоббса, тому цілком вірогідним може стати припущення, що він намагався переключити пануючий політичний дискурс із протистояння завойовників і завойованих на єдність держави, у якій уже не важливо, чи мало місце завоювання. Тобто М. Фуко припускає, що протиріччя, яке ми спостерігаємо в інтерпретації Т. Гоббсом моменту укладення суспільного договору через завоювання, є своєрідною спробою «перегорнути сторінку» історії та вийти за межі трагедії завоювання [11, с. 125]. На думку О. Філіпова, міркування М. Фуко можна посилити додатковими аргументами. Він вказує, що уважне прочитання демонструє, що Т. Гоббс не лише жодних шансів історичній трактовці суспільного договору як переходу від досуспільного стану до суспільного, від війни своєкорисливих незалежних індивідів до підкорення суверену [9, с. 109].

Можна частково погодитись із такою інтерпретацією. Справді, не варто, мабуть, виводити концепцію Т. Гоббса за межі того історичного контексту, у якому вона сформувалась, а особливо з урахуванням переломного характеру «Довгого XVI ст.», який, як уже було вказано, став добою формування національних держав і вироблення сучасного розуміння суверенітету. Можна навіть сказати, порівнюючи Т. Гоббса та Г. Гроція, що перший виводить війну за межі суспільного стану до сфери, яка є принципово неконтрольованою й не підвладною жодним правилам, тобто до сфери досуспільної, тоді як другий навіть стан війни включає до поля правового та підкореного правил. Дослідники зазначають, що абсолютизація Т. Гоббсом війни та її сприйняття як своєрідної метафізичної причини суспільного договору є логічною схемою, яка хоч і має під собою реальне історичне підґрунтя, проте не може претендувати на фактологічну достовірність [12]. Однак якщо сприймати

природний стан і суспільний договір (а мислити ці поняття окремо одне від одного в концепції Т. Гоббса неможливо й недоцільно) саме як ідеалізації, без претензії на історичну правдивість, хай навіть Т. Гоббс звертається до емпіричних аргументів, то стане очевидно, що перехід від природного стану до соціального стану, що супроводжується створенням суверена й наділенням його безмежною владою над підданими, є одним із найважливіших концептів правової та політичної філософії Нового часу.

Напрочуд точним у цьому контексті є висновок О. Філіпова, що для Т. Гоббса дихотомія природного й соціального стану як *ідеальних типів* (у веберівському розумінні) передбачає градацію. Він пише: «Політичне життя, соціальність небезпечна природним станом, з природного стану *можна* перейти до соціального життя, держава *може* виникнути, зруйнуватись і виникнути знову, завоювання *може* бути в певний період майже єдиним способом утворення нових держав. Усе це можливе саме тому, що між природним і штучним немає радикальної цезури, вони суть початкові сторони один одного, і як природна ворожнеча просвічується через соціальність, так соціальне просвічується через усі настрої природної ворожнечі, недовіри й марнославства» [9, с. 111].

Ідея щодо градації природного та соціального в концепції Т. Гоббса має неабияке значення для розуміння суті суспільного договору як теоретичного конструкту, запровадженого англійським мислителем до широкого вжитку. Функціональне призначення суспільного договору – не просто встановити владу суверена з метою самозбереження, а не допустити повернення до природного стану в його чистому, ідеальному вигляді. Суспільний договір – своєрідний захисний механізм, який унеможлиблює війну всіх проти всіх, проте це не означає, що він унеможлиблює війну як таку.

Саме на це звертає увагу М. Салінз – американський антрополог та один із сучасних інтерпретаторів Т. Гоббса. Він ще далі йде у відмові від протиставлення природного та соціального станів, стверджуючи, що актуальне прочитання Т. Гоббса показує, що навіть «війна всіх проти всіх» є своєрідним політичним станом, політичним порядком. Держава, як говорить М. Салінз, виникає в Т. Гоббса як прояв людської психології, людської природи, у спрощеному вигляді – з інстинкту самозбереження. Однак війна – це не просто прояв людської схильності застосовувати силу для досягнення своїх егоїстичних цілей, це ще й *право* застосовувати цю силу; і Т. Гоббс не міг цього не розуміти як людина, яка жила на зламі епох, коли континентальну Європу накрило хвилею Тридцятилітньої війни. Таким чином, дихотомія природного й соціального станів перебуває в межах певного спільного політичного знаменника, що не зводиться до простої психології та прагнення до самозбереження [13, с. 120–121]. Тому природний стан *уже* є своєрідним суспільством, а отже, суспільний договір – це акт переходу від одного типу політичного устрою до іншого, а не створення політичного устрою як такого.

Політична філософія Т. Гоббса є відправною точкою в розумінні суспільного договору – найважливішого теоретичного здобутку новочасної правової думки. Мислитель першим робить висновок про те, що в основі будь-якої соціальної структури лежить договір, який становить базову структуру соціальної реальності. Ця ідея досі актуальна. Т. Гоббс розширює концепт договору до більш широких, ніж це робить Г. Гроцій, меж, – фундаментальних онтологічних підвалин суспільного життя. Це не просто волевстановлена форма, яка відображає ті чи інші закони природи й розуму. Суспільний договір – це ультимативна нормативна конструкція, призначення якої полягає в стримуванні природного та плеканні соціального, навіть якщо соціальне не завжди є благом.

Одна з ключових проблем розуміння суспільного договору Т. Гоббсом – його дескриптивна природа. Філософ мало уваги приділяє змісту суспільного договору, для нього принципове питання форми й призначення, а тому питання справедливості чи доцільності відіграють для нього другорядну роль. Цей недолік (точніше, рису політичної теорії Т. Гоббса) компенсував Джон Локк. Як і Т. Гоббс, Дж. Локк розглядає проблему суспільного договору й справедливості в тісному зв'язку із суспільно-політичною практикою та бачить у ній ціль етики, яка, на його думку, спрямована на пошук правил людського спілкування, що ведуть до щастя [14, с. 83]. Формування політичної доктрини Дж. Локка, безумовно, відбувалось під впливом філософії Т. Гоббса, і саме тому принципово усвідомлювати, що етична, політична й правова програма Дж. Локка є водночас продовженням традиції, закладеної його старшим сучасником, і своєрідною реакцією на неї, зумовленою відмінностями, що зумовили бачення Дж. Локком суспільного договору. Фундаментальна відмінність насправді може бути зведена до того, які акценти розставляють два англійські мислителі. Якщо для Т. Гоббса принциповим є питання політичного устрою й державної влади, то для Дж. Локка в центрі уваги перебувають принципи системи соціальних відносин, завдяки чому тема держави є відчутно другорядною на тлі питань права й свободи. Інакше кажучи, якщо Т. Гоббс конструє суспільний договір із позиції раціоналізації політичного владарювання, як деяку політико-правову форму, то Дж. Локк цікавиться змістом цього договору та принципами, що лежать у його основі.

Дж. Локк описує перехід від природного стану до стану політичного схожим шляхом, хоча з певними примітивними акцентами. Він пише: «Оскільки люди <...> за природою є вільними, рівними та незалежними, ніхто не може вийти із цього (природного – З. Ю.) стану та бути підпорядкованим політичній владі іншого без власної згоди. Єдиний шлях, завдяки якому будь-хто відмовляється від своєї природної свободи та надягає на себе кайдани громадянського суспільства, – це згода з іншими людьми про об'єднання в співтовариство для того, щоб зручно й мирно сумісно жити, спокійно користуючись своїм

майном, знаходячись у безпеці, ніж будь-хто поза цим суспільством. <...> Коли будь-яке число людей таким чином погодилися створити співтовариство, або державу, то вони тим самим уже об'єднані й становитимуть єдиний політичний організм, у якому більшість має право діяти та вирішувати за інших» [15, с. 317].

Прикметно, що Дж. Локк, слідуючи за логікою Т. Гоббса, пише про природний стан у схожих інтонаціях. Однак можна звернути увагу на те, що він закладає інші мотиви, якими керуються люди під час переходу від природного стану до стану політичного. Якщо Т. Гоббс робить акцент на страху й інстинкті самозбереження, то Дж. Локк пише радше про вигоду та зручність. Це дає змогу деяким авторам робити висновок про те, що Дж. Локк є передвісником лібералізму, натомість Т. Гоббс – батьком етатизму чи навіть тоталітаризму [16, с. 32–33]. На нашу думку, така позиція є перебільшенням. Принципова відмінність Дж. Локка від Т. Гоббса щодо природи суспільного договору полягає в тому, що Дж. Локк припускає можливість повернення до природного стану та укладення нового договору, тобто йдеться про можливість реалізації людьми свого права на зміну влади, яка порушує умови суспільного договору. Це робить його більш ліберальним, ніж Т. Гоббс, однак не означає, що останній є прихильником тоталітаризму. Не варто забувати, що більшість понять, введених Т. Гоббсом, є ідеалізаціями. Суверен, змальований ним, є необхідним злом з абсолютною владою, проте влада суверена ніколи не є безмежною, адже жодна політична система не може існувати за таких умов. Т. Гоббс вважає, що завжди існують обмеження та обставини, на які суверен має зважати, інакше неминуче його ослаблення.

Інтерпретація суспільного договору Дж. Локком у цьому контексті знову виглядає певним продовженням ідей Т. Гоббса. Поділ влади – новація англійського мислителя, яка є немислимою в термінах політичної концепції Т. Гоббса, – виконує подвійну функцію з позиції забезпечення ефективності й сталості суспільного договору. З одного боку, поділ влади дає змогу суверену здійснювати свої функції із захисту підданих більш результативно, відповідно, держава стає міцнішою у своєму інституційному прояві. З іншого боку, поділ влади є вигідним підданам, оскільки він фактично розбиває суспільний договір на декілька «шарів», кожен із яких створюється, осмислюється й реалізується окремо. Це уможливило більш зважену систему взаємодії між сувереном і підданими. Поділ влади, таким чином, не послаблює суверена, а навіть функціонально зміцнює його.

Висновки. Таким чином, і Т. Гоббс, і Дж. Локк, незважаючи на те, що говорять про певні ідеальні моделі, загалом пропонують більш реалістичну альтернативу політичному проекту середньовіччя, заснованому на утопічному соціалізмі Т. Мора та Т. Кампанелли, яким ще не відома ідея суспільного договору. Можливо, це пов'язано з тим, що поняття

договору в середньовіччі мислилось здебільшого в юридичному аспекті та виступало своєрідною правовою формулою обміну (або обіцянки, якщо зважати на канонічну правову традицію). Слушна думка Т. Сідоріної, що Т. Гоббс і Дж. Локк вбачають у суспільному договорі формулу, яка дає змогу поєднати загальне й одиничне, тоді як середньовічні інтерпретації політичного устрою були однозначно холістичними (за рідкими винятками типу «Полікратікуса» Й. Солсберійського) [17, с. 97]. Це дуже важлива думка, оскільки успіх Реформації докорінно змінює антропологічну парадигму європейської думки: з «Довгого XVI ст.» саме індивідуалістична логіка починає превалювати над логікою загального цілого, унаслідок чого набуває розвитку також концепція договору як нормативного концепту.

Суспільний договір, хай навіть як модель чи ідеалізація, стає доктринальною основою процесу конституціоналізації європейських держав, процесу, який з упевненістю можна назвати рухом до нормативного втілення ідеї суспільного договору. Т. Гоббс сформулював, а Дж. Локк розвинув проєкт, який дійсно дає змогу поєднати розрив між індивідуалістичним та егоїстичним прагненням до безпеки й процвітання з необхідністю гарантування того ж прагнення будь-якою іншою людиною в межах суспільства. Саме в цьому проявляються перші паростки контрактивізму як цілісного вчення, що поєднує декілька пластів соціальної реальності спільною логікою взаємної відповідальності, яка пережила Новий час і залишається домінантною в розумінні договору сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Оборотов Ю. Аксиосфера государства: устойчивость государства как ценность / Ю. Оборотов // Научные работы Национального университета «Одесская юридическая академия». – 2007. – Вып. VI. – С. 61–69.
2. Оборотов Ю. Инфляция власти и права как индикаторы слабого государства / Ю. Оборотов // Научные работы Национального университета «Одесская юридическая академия». – 2011. – Вып. IX. – С. 89–97.
3. Lloyd S. Hobbes's Moral and Political Philosophy / S. Lloyd, S. Sreedhar // Stanford Encyclopedia of Philosophy [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://plato.stanford.edu/entries/hobbes-moral/>.
4. Boucher D. The Social Contract from Hobbes to Rawls / D. Boucher, P. Kelly. – New York : Routledge, 1994. – 274 p.
5. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – 545 с.
6. Hampton J. Hobbes and the Social Contract Tradition / J. Hampton. – Cambridge : Cambridge University Press, 1986. – 316 p.
7. Горобец К. Реальность права как методологическая проблема / К. Горобец // Развитие методологии современной юриспруденции : матер. Третьей междунар. науч. конф. (м. Одеса, 12 квітня 2013 р.). – О. : Фенікс, 2013. – С. 89–92.
8. Царьков И. Влияние философии естественного права и теории общественного договора на становление понятия конституционализма (из истории политической и правовой мысли) / И. Царьков // Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева. – 2012. – Вып. 2. – С. 162–176.
9. Филиппов А. Актуальность философии Гоббса. Статья 1 / А. Филиппов // Социологическое обозрение. – 2009. – Вып. 8. – № 3. – С. 102–112.
10. Штраус Л. Естественное право и история / Л. Штраус. – М. : Водолей Publishers, 2007. – 312 с.
11. Фуко М. Нужно защищать общество. Курс лекций, прочитанных в Колледже Франс в 1975–1976 учебном году / М. Фуко. – СПб. : Наука, 2005. – 312 с.
12. Филиппов А. Актуальность философии Гоббса. Статья 2 / А. Филиппов // Социологическое обозрение. – 2009. – Вып. 8. – № 3. – С. 113–122.
13. Sahlins M. Stone Age Economic / M. Sahlins. – New York : Aldine de Gruyter, 1972. – 348 p.
14. Кирюхин Д. Понимание справедливости Джоном Локком / Д. Кирюхин // Вестник Пермского университета. Серия «Философия. Психология. Социология». – 2013. – № 4. – С. 83–88.
15. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Локк Дж. Сочинения / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1988. – С. 135–406.
16. Skyrms B. The Stag Hunt and the Evolution of Social Contract / B. Skyrms. – New York : Cambridge University Press, 2004. – 164 p.
17. Сидорина Т. Истоки политики социального государства в теории общественного договора (Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс и другие) / Т. Сидорина // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. – 2014. – № 3. – С. 94–104.